

Hikmet Yurdu, Yıl: 3, C:3, S: 6, Temmuz-Aralık 2010, ss. 235 - 269

İnsanlık dışı Suçların İşlenmesinde Ahlâkî Bağlantının Kesilmesi

Albert Bandura

(Stanford Üniversitesi)

Çev. Yrd. Doç. Dr. Hamdi Onay

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

honay@inonu.edu.tr

Özet

Ahlâkî yargılar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesi, hem insanlık dışı bir şekilde davranmaktan sakınma gücünde hem de insanca davranmak için önleyici tedbirler alma gücünde kendini gösterir. Ahlâkî aracılık, kendine-yönelik yaptırımlarla bağlantılı kişisel ahlâkî değerlerde kökleşmiş kendini-örgütleyen, önleyici tedbirler alan, kendini-gözlemleyen ve kendini-düzenleyici mekanizmaları kapsayan daha geniş bir sosyo-bilişsel öz kuramında gömülüdür. Etkinleştirilmedikleri takdirde ahlâkî davranışı yöneten kendini-düzenleyici mekanizmalar etkili olmazlar ve kendisi sayesinde ahlâkî öz-yaptırımların merhametsiz davranışla bağlantısının kesildiği çok sayıda psiko-sosyal manevra vardır. Ahlâkî bağlantısızlık, ahlâkî gerekçelendirme, arındırıcı dil, avantajlı kıyaslama; sorumluluğun yayılması ya da yerinin değiştirilmesiyle kişisel aracılık anlamının reddedilmesi; eylemlerin zararlı etkilerinin küçümsenmesi ya da önemsizlenmesi; kurban edilenlerin canavarlaştırılması ya da suçun onlara atfedilmesiyle bilişsel olarak insanlık dışı davranışın iyi huylu veya değerli bir davranışa dönüştürülmesi üzerine odaklanır. Çok sayıda insanlık dışı davranış, sorumluluğun yayılması ve işlevlerinin bölünmesi sonucu, başka açılardan düşünceli oldukları halde yıkıcı etkinliklere katkıda bulunan insanlar tarafından yürütülen destekleyici bir meşru girişimler ağı içinde gerçekleşir. Ahlâkî kontrolü kesintiye uğratan çok sayıdaki mekanizma göz önünde bulundurulursa, uygar yaşam, insanlığa yakışır kişisel ilkelere ilaveten, merhameti destekleyen ve acımasızlığı reddeden sosyal sistemler içine inşa edilmiş korunma önlemlerini gerektirir.

Ahlâkî öz-yaptırım ve insanlık-dışı davranış arasındaki bağlantının kesilmesi, hem bireysel hem de kolektif seviyelerde büyümekte olan bir insanlık sorunudur. Everybod Does It (Herkes Onu Yapar) başlıklı,

* Personality and Social Psychology Review 1999, Vol. 3, No. 3, 193-209.

son zamanlara özgü bir kitapta Gabor (1994) ahlâkî bağlantısızlığın tüm meslek ve yaşam biçimlerindeki yaygınlığını belgelendirmektedir. Psikolojik ahlâk teorileri, ahlâkî davranışın ihmali pahasına ağırlıklı olarak ahlâkî düşünce üzerine odaklanmaktadır. İnsanlar, suçluların acımasız eylemlerini ne şekilde gerekçelendirdiklerini hesaba katmadan kendilerine yapılan yanlışlardan acı çekmektedirler. İnsanî davranışın düzenlenmesi, ahlâkî akıl yürütmeden çok daha fazlasını gerektirir. Ahlâkî yargılar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesiyle ilgili tam bir teori, ahlâkî bilgi ve akıl yürütmeyi ahlâkî eylemde birleştirmelidir. Bu da, temelde kendini ahlâkla ilgili bilgilere hasreden bir teoriden ziyade fail üzerine odaklı bir ahlâk teorisini gerektirir. Fail üzerine odaklı bir teori, insanların ahlâk değerleriyle uyumlu olarak yaşamaya başladıkları mekanizmaları saptar. Sosyal bilişsel teoride (Bandura, 1986, 1991) ahlâkî akıl yürütme, kökeni ahlâkî aracılığı devreye sokan ahlâkî ilke ve öz-yaptırımlarda bulunan kendini-düzenleyici mekanizmalar sayesinde eyleme dönüşür. Dolayısıyla ahlâkî-öz, kendini düzenleyen, önleyici tedbirler alan, kendini-gözlemleyen mekanizmaları kapsayan daha geniş bir sosyo-bilişsel öz kuramında gömülüdür. Öze-göndermeli bu süreçler, ahlâkî davranışın güdüsel ve bilişsel düzenleyicilerini sağlar.

Gelişmenin erken aşamalarında, davranış geniş oranda dışsal emirlerle ve sosyal yaptırımlarla düzenlenir. Sosyalleşme esnasında insanlar ahlâkî davranışla ilgili öz-yaptırımların rehberi ve esas temeli olarak hizmet veren ahlâkî ilkeler benimserler. Kendini-düzenleyen bu süreçte insanlar kendi davranışlarını ve o davranışın meydana geldiği koşulları gözlerler ve o davranışı, kendi ahlâkî standartları ve algılanan koşullarla bağlantılı olarak değerlendirirler ve eylemlerini o eylemlerin kendilerine sağladıkları sonuçlara göre düzenlerler. Kendilerine tatmin veren şeyleri yaparlar ve kendi öz-değer anlayışlarını oluştururlar. Ahlâkî standartlarını ihlal eden biçimlerde davranmaktan sakınırlar, çünkü böyle bir davranış kendini-kınama sonucunu doğurur.

(sayfa 193)

Ahlâkî standartları ihlal eden davranış için olumsuz öz-yaptırımların kısıtlanması ve kişisel ahlâkî standartlara sadık davranış için olumlu öz-yaptırımların desteklenmesi, ileriye dönük olarak iş görür. Acımasız biçimlerde davranmaya sevk eden durumsal yönlendirmelerle karşı karşıya kaldıklarında insanlar, kendilerini-etkileme gücünü kullanarak başka şekilde davranmayı seçebilirler. Öz-yaptırımlar, davranışın kişisel standartlarla uyumlu kalmasını sağlar.

Kendini-etkilemenin kesintisiz tatbiki sayesinde ahlâkî davranış güdülenir ve düzenlenir. Bu kendini-etkileme kapasitesi, ahlâkî kararlar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesine anlam kazandırır. Öz-yaptırımlar, ahlâkî ödevlerin varlığını işaret eder.

Ahlâkî yargılar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesi, engelleyici ve önleyici olmak üzere iki görünüme sahiptir: Engelleyici biçim, acımasız bir şekilde davranmaktan sakınma gücünde kendini gösterir. Önleyici ahlâkîlik biçimi, insanca davranma gücünde ifade edilir. İkinci durumda insanlar kişisel-değer anlayışlarını insanca inançlar ve sosyal yükümlülüklerle öylesine güçlü bir şekilde ilişkilendirirler ki eylemleri ağır kişisel kayıplar yaratacak olsa dahi adaletsiz ya da ahlâksız olarak telakki ettikleri şeye karşı çıkarlar. Doğru olanı yapmadaki başarısızlık, kişisel-değerlerinin düşmesi maliyetini doğurur. Bu daha yüksek ahlâk düzeninde insanlar, kötü şeyleri yapmaktan sakınmanın yanında iyi şeyler yaparlar. Rorty'nin (1993), ahlâkî özü, bir sosyal-uygulama ahlâkî açısından tahlil etmesi, sırf engelleyici ahlâktan ziyade sosyal yükümlülükte yerleşik önleyici ahlâka vurgu yapan bir başka kuramdır.

Ne var ki ahlâkî standartlar, davranışın içsel düzenleyicileri olarak şaşmaz bir şekilde iş görmezler. Benliği-düzenleyici mekanizmalar, etkinleştirilmedikleri sürece ortaya çıkmazlar ve ahlâkî öz-yaptırımların insanlık dışı davranıştan koparıldığı çok sayıda sosyal ve psikolojik manevra vardır. Kişisel kontrolün seçmeli olarak etkinleştirilmesi ya da bağlantısız kılınması, aynı ahlâkî standartlara sahip kişilerin farklı koşullar altında farklı davranış ortaya koymalarına izin verir. Şekil-1, ahlâkî öz-eleştirisinin, kınanması gereken davranıştan bağlantısız kılınabileceği iç

kontrol sürecindeki noktaları göstermektedir. Ahlâkî bağlantısızlık, (a) davranışın, ahlâksızlık olarak görülemeyecek şekilde yeniden yorumlanması, (b) suçluların zarara neden olmadaki rollerini küçümseyebilecekleri tarzda eyleme aracılık etmelerinin sağlanması, (c) eylemlerden doğan sonuçlar, (d) insan olarak küçümsenerek ve kendilerine yapılandan kendileri suçlu ilan edilerek kötü muameleye tabi tutulanların nasıl görüldüğü üzerine odaklanır.

Ahlâkî gerekçelendirme Hafifletici kıyaslama Örtmeceli etiketlendirme	Sonuçları küçümseme Sonuçları görmezden gelme Sonuçları yanlış yorumlama	Canavarlaştırma Suç isnadında bulunma
---	--	--

Kınanacak davranış	Zararlı etkiler	Kurban
--------------------	-----------------	--------

Sorumluluğun yerinin değiştirilmesi Sorumluluğun dağıtılması

Şekil 1. Benliği-düzenleyici süreçte farklı noktalarda ahlâkî öz yaptırımların seçime bağlı olarak etkinleştirildiği ve zararlı davranışla bağlantısının kesildiği mekanizma. (Bandura, 1986)

Ahlâkî Gerekçelendirme

Ahlâkî bağlantıyı kesme uygulamalarının bir kısmı, bizzat davranışın bilişsel yeniden-inşası üzerinde cereyan eder. İnsanlar genellikle, eylemlerinin ahlâkîliğini kendileri için gerekçelendirinceye dek zararlı davranışlarda bulunmazlar. Ahlâkî gerekçelendirmenin bu aşamasında zararlı davranış, sosyal olarak değerli olan şeyler ya da ahlâkî amaçlar için hizmet eder gibi gösterilerek kişisel ve toplumsal olarak kabul edilebilir hale getirilir. Daha sonra insanlar ahlâkî bir mecburiyet üzerine eylemde bulunabilir ve başkalarına zarar verirken ahlâkî eylemde bulunan kimseler olduklarına dair inançlarını muhafaza edebilirler. Sosyal yaptırım ve şiddet araçlarının kullanımındaki bölgesel farklılıklar, bir alt kültürün ahlâk kurallarında kök salmış ahlâkî gerekçelendirmelerden tahmin edilebilir. (Cohen & Nisbett, 1994).

(sayfa 194)

Ahlâkî gerekçelendirme suretiyle yıkıcı davranıştaki hızlı köklü değişimler, en göz alıcı şekilde askeri davranışta ortaya çıkar. (Kelman, 1973; Skeyhill, 1928). Toplumsallaştırılmış insanların adanmış savaşçılara dönüştürülmesi, onların kişilik yapıları, saldırgan dürtüleri ya da ahlâkî standartlarının değiştirilmesiyle gerçekleştirilmez. Daha ziyade, kendini kınama durumu olmadan yapılabilsin diye, öldürmenin ahlâkîliğini bilişsel olarak yeniden-tanımlamak suretiyle yapılır. Şiddet araçlarının ahlâkî gerekçelendirilmesi sayesinde, insanlar sevgiyle anılan değerlerini koruyarak, dünya barışını muhafaza ederek, insanlığı kölelikten kurtararak ya da ülkelerinin bağılıklarını onurlandırarak kendilerini savaşan merhametsiz zalimlere dönüştürürler. Haklı savaş ilkeleri, şiddet içeren güç kullanımının ne zaman ahlâken gerekçeli olduğunu belirlemek için icat edilmiştir. Bununla birlikte, insanların şiddet içeren yöntemleri gerekçelendirmedeki becerileri göz önünde bulundurulursa, her türlü insanlık dışı davranışa ahlâk elbisesi giydirilebilir.

Voltaire “saçmalıklara inanmanı sağlayabilenler, büyük kötülükler yapmanı sağlayabilirler” dediğinde konuya açıklık kazandırır. Yüz yıllardır, çok miktarda yıkıcı davranış, sıradan, terbiyeli insanlar tarafından haklı ideolojiler, dinî ilkeler ve ulusçu zorunluluklar adına işlenmiştir. (Kramer, 1990; Rapoport&Alexander, 1982; Reich, 1990). Yaygın etnik savaşlar dehşet verici miktarda kötülük üretmektedir. Muhafif bakış açılarından değerlendirildiğinde, aynı şiddet eylemleri farklı insanlar için farklı şeyler ifade eder. Güç çatışmalarında bir grubun terörist etkinliği, bir başka grubun kahraman savaşçıları tarafından yürütülen özgürleşme hareketi olarak ifade edilir. Şiddete karşı ahlâkî başvuruların genellikle görmezden gelinmesinin nedeni budur. Düşmanlar, kendi askeri eylemlerini kutsallaştırırlar, fakat muhaliflerininkini çirkin ahlâkî muhakeme kılığındaki barbarlık olarak lanetlerler. Her bir taraf ahlâken kendisini diğerinden üstün hisseder.

Örtmeceli Etiketlendirme

Dil, eylemlerin dayandığı düşünce modellerini şekillendirir. Etkinlikler, ne olarak adlandırıldıklarına bağlı olarak çok farklı görünümlere

bürünebilirler. Örtmece dilinin, zararlı davranışı saygın kılmak ve o davranış için sorumluluğu azaltmak için geniş oranda kullanılmasına şaşmamak gerekir. Örtmece yapmak, zararlı bir silahtır. İnsanlar, saldırgan eylemler sözlü olarak arındırıldığında, saldırganlığa davet edildiklerinde olduğundan çok daha canice davranırlar. (Diener, Dineen, Endresen, Beaman & Fraser, 1975).

Sorumsuzluk lisanına ilişkin öngörülü çözümlemesinde Gambino (1973), farklı örtmece çeşitleri belirlemiştir. Birisi, arındırıcı dile dayanır. Zararlı eylemler, masum ya da arındırıcı konuşma tarzı içinde gizlendiklerinde iğrençliklerinin çoğunu kaybederler. Askerler öldürmekten ziyade insanları “etkisiz hale getirirler”. Bombalama işleri, bir kamu hizmeti kılığında, “hedefe hizmet ediyor olarak” tanımlanır. Saldırıları, iyileştirici etkinlikler görüntüsü uyandıran “açık, cerrahi vuruşlar” oluverir. Bombaların öldürdüğü siviller, dilsel olarak “tali kayıplar” olarak tanımlanır. Devlet infazlarını arındırma gayreti içindeki bir ABD senatörü, “ölüm cezası, toplumumuzun insan yaşamının kutsallığını onaylamasıdır” beyanında bulunmuştur. Bu unutulmaz sözsel arındırma, kendisine ulusal Lafabeliği müsabakasında göz dikilemez üçüncülük sırasını kazandırmıştır.

Arındırıcı örtmeceler, ayrıca kimi zaman insanların yaptıkları hoş olmayan etkinliklerde kullanılır. Bazı hükümet temsilcilerinin dilinde insanlar işten atılmaz, sanki bir terfi alıyorlarmış gibi onlara “kariyer alternatifleri gelişme” imkânı sunulur. Watargate dedikodularındaki yalanlar, “gerçeklerin farklı bir yorumu” olur; “Bir 727’nin gönülsüz çevrilmesi” basit eski bir uçak kazasıdır. Televizyon endüstrisi, insan acımasızlığının en hayvani biçimlerinden bazılarını, “eylem ve macera” programı yapma şeklinde, arındırıcı etiketler altında üretir ve pazarlar. Göllerimizi ve ormanlarımızı öldüren asit yağmurları, sadece “insan ırkının ve gelişiminin kökeniyle ilgili olarak türetilen maddelerin atmosferdeki tortusu” olur. Nükleer silah endüstrisi, nükleer felaketlerin zararlı etkiler için kendi özel örtmeceler takımını yaratmış durumdadır. Bir patlama, “enerjisel parçalara bölünme” olur. Bir reaktör kazası, bir “normalden sapma” olarak tanımlanır.

Olayları betimlemedeki failsiz pasif üslup, kınanmayı hak eden eylemlerin, insanlardan ziyade sayısız güçlerin işi olduğu görüntüsünü yaratmanın bir başka dilsel gereci olarak hizmet eder. (Bolinger, 1982). Sanki insanlar mekanik olarak hareket ettirildikleri için kendi eylemlerinin failleri değilmiş gibi betimlemeler yapılır. Hatta bazen cansız nesnelere bile bir faile dönüştürülür. Telefon direğini yıkmayı başaran bir şöförün polise açıklaması şöyledir: “ Telefon direği bana doğru yaklaşıyordu. Ön kısımdan vurduğunda onun yolundan sapmaya çalışmaktaydım”.

Benzer şekilde bir meşru girişimin özelleştirilmiş anlaşılmaz dili, meşru olmayan bir girişime saygınlık kazandırmak için kullanılır. Nixon yönetiminde kanunları ihlal edenlerin sözlüğünde suçla ilgili komplo, bir “oyun planı” ve komplocular, sportmenlerin en iyileri gibi “takım oyuncularını” olmuştur. Onlar, bozulma sözcüğünü, suç davranışının hizmetinde yeni yükseklere kaldırmışlardır.

(sayfa 195)

Avantajlı Kıyaslama

Avantajlı kıyaslama, zararlı davranışı iyi göstermenin bir başka şeklidir. Davranışın görünüş şekli, kıyaslandığı şeyle çarpıtılır. Zıtlık ilkesi istismar edilerek, kınanması gereken eylemlere erdemli eylemler görüntüsü verilir. Teröristler, bağlantılı olduklarını düşündükleri insanlara yapılan yaygın işkencelerle kıyaslayarak kendi davranışlarını özgeci şehitlik eylemleri olarak görürler. Çelişen insanlık dışı davranışlar ne kadar pervasız olursa, yıkıcı davranışın hayırlı görünmesi de o kadar olasılıklı olur. Örneğin, Vietnam’daki kitlesel yıkım, Amerikan askeri müdahalesi halkın Komünist kölelikten kurtarılmasıdır denilerek küçümsemiştir.

Uygun tarihsel kıyaslama da, kendini-aklama amaçlarına hizmet eder. Örneğin, destekledikleri siyasi şahsiyetlerin kanunsuzluklarını savunanlar, savunma olarak geçmişteki muhalif yönetimler tarafından işlenen suçlardan bahsederler. Şiddet araçlarını benimseyenler, Fransa ve

Birleşik Devletlerdeki gibi demokrasilerin baskıcı yönetime karşı gösterilen şiddet sayesinde elde edildiğini söylerler sürekli.

Aklama mukayesesi, faydacı standartlarla ahlâkî gerekçelendirme üzerine dayanır çoğunlukla. Faydacı bir bakış açısıyla şiddeti ahlâken kabul edilebilir yapma işi, iki yargı dizisiyle kolaylaştırılır. Birincisi, şiddet içermeyen seçeneklerin arzulanmış değişikliklere ulaşmada etkili olmadıklarına hükmedilir ve böylece hesaba katılmalarına gerek kalmaz. İkincisi, düşmanlardan gelen gerçek ya da hayali tehditlere kıyasla kendi zararlı eylemlerinin daha fazla acıyı dindireceğine hükmedilir. Ne var ki bu yararlı maliyet-kar hesabı, belirli uygulamalarda oldukça güvenilir olur. Gelecek, çok sayıda değişiklik ve belirsizlik içerir. Dolayısıyla insana özgü öngörülse yargı, çok sayıda önyargıya bağımlıdır. (Nisbett&Ross, 1980). Sonuç olarak, uzun-vadeli insanî maliyet ve kar tahminleri, genel olarak kuşkuludur. Potansiyel tehditlerin ağırlığını tahmin etmede çok miktarda öznellik vardır. Bunun dışında, şiddet, kontrolsüz bırakıldıklarında büyük insani acılara neden olacakları temelinde küçük tehditlere karşı bir silah olarak kullanılır. Sıkça değinilen “domino etkisi”, olayların olası yönüyle ilgili bu tür kışkırtıcı gösterim hatasını yansıtır. Tehlikeyle ilgili yargı, seçenekler arasında tercih yapmayı gerekçelendirir. Fakat can yakan seçenekleri tercih etme, çoğunlukla tehlikeyle ilgili yargıyı etkisi altına alır.

Çatışan gerçeklere dair değerlendirmeler ve onlarla baş etmenin en iyi araçları, kesin olmayan bilgiden elde edilen çıkarımsal hatalar yanında sosyal süreçleri olumsuz etkilemek suretiyle sakat kılınabilir. Üzerinde yargılar oluşturulan bilgi, o bilgiyi toplayan ve yorumlayanların siyasi önyargılar tarafından kirletilebilir. (March, 1982). Sorunların şekillendirilmesinde yüzeysel benzerliklerin kullanılması, şiddet araçlarının gerekçelendirilmesiyle ilgili yargıyı bozabilir. (Gilovich, 1981). Örneğin, bir başka ülke tarafından küçük bir ulusa yönelik bütüncül bir tehdide karşı Birleşik Devletlerin ne şekilde karşılık vermesi gerektiğine hükmetmede insanlar, uluslararası kriz Vietnam kriziyle kıyaslandığında değil Münih kriziyle kıyaslandığında daha müdahaleci bir harekât tarzını desteklemişlerdir. Oysa Vietnam korkunç bir askeri karışıklığı temsil etmek-

teyken Münih, Nazi Almanya'sına siyasi ödün vermeyi temsil etmekteydi. Gilovich, Santayana'nın 'geçmişi unutanlar onu tekrar etmekle cezalandırılırlar' özdeyişine yeni bir büküm eklemiştir burada: geçmişle yersiz benzerlik görenler, geçmişin verdiği dersleri yanlış uygulama eğilimindedirler.

Ahlâkî gerekçelendirmelerle zararlı davranışın bilişsel yeniden yapılandırılışı, arındırıcı dil ve aklayıcı kıyaslamalar, ahlâkî kontrol bağlantısını kesmede en güçlü psiko-sosyal mekanizmalar setidir. Zararlı davranışı yüksek ahlâkî amaçla süslemek, sadece kendini-kınamayı ortadan kaldırmaz, yıkıcı istismarların hizmetinde kendini-onaylamayı da devreye sokar. Bir zamanlar ahlâkî olarak kınanan şey, bir kendine-değer verme kaynağına dönüşür. Emir kulları, bunlarda başarılı olmak için sıkı çalışır ve yıkıcı başarılarıyla gurur duyarlar.

Sorumluluğun Yerinin Değiştirilmesi

Ahlâkî kontrol, en fazla insanlar zararlı eylemleriyle felakete neden olduklarını onayladıklarında harekete geçer. Ahlâkî bağlantıyı kesme uygulamalarının ikinci dizisi, neden olunan zarardaki aracılık rolünün küçümsenmesi ya da karartılmasıyla işlerlik kazanır. İnsanlar, şayet meşru bir otorite davranışlarının sonuçları için sorumluluk alacak olsa, tipik olarak reddettikleri biçimlerde davranacaklardır. (Diener, 1977; Milgram, 1974). Yeri değiştirilmiş sorumluluk altında, eylemlerini otoritelerin emirlerinden kaynaklanan eylemler olarak görürler; eylemleri için kişisel olarak sorumluluk hissetmezler. Çünkü eylemlerinin gerçek failleri değildir; kendini-kınayan tepkilerden kurtulmuşlardır.

Sorumluluğun yerini değiştirmek suretiyle apaçık insanlık dışı davranışlardan kendini-muaf tutma, en dehşet verici haliyle toplumsal olarak onaylanmış kitle infazlarında gözler önüne serilir. Nazi hapis komutanları ve onların emrindeki personel, eşi görülmemiş insanlık dışı davranışlarında kendilerini kişisel sorumluluktan muaf tutmuşlardır. (Andrus, 1969). Sadece emirleri yürüttüklerini ileri sürmüşlerdir. Korunç emirlere kendini-aklayıcı boyun eğme, My Lai toplu kıyımı gibi askeri vahşetlerde benzer şekilde aşikârdır. (Kelman & Hamilton, 1989).

Sorumluluğun yerinin değiştirilmesi suretiyle ahlâkî kontrol bağlantısının kesilmesiyle ilgili psikolojik çalışmalarda, otoriteler açık bir şekilde zararlı eylemlere izin verirler ve kendilerini izleyen kişilerin neden olduğu zarardan kendilerini sorumlu tutarlar. Örneğin, Milgram (1974), eylemlerinin sonuçlarına dair tüm sorumluluğunu kendisinin almış olduğunu anlatarak ve öyle yapmalarını söyleyerek insanların saldırganlık seviyelerini artırmalarını sağlamıştır. Şekil 2’de gösterildiği gibi, zararlı emirler veren otoritenin meşruiyeti ve yakınlığı ne kadar büyükse, itaatkâr saldırganlık seviyesi de o kadar yüksektir.

Şekil 2. Emirleri veren otoritenin meşruiyeti ve yakınlığının bir işlevi olarak zararlı emirlere tamamen itaatkâr olan insanların yüzdesi. (1974’te Milgram tarafından yürütülen 5, 7, 13, 15, 17 ve 18 deneylerinden elde edilen verilere göre çizilmiştir)

(sayfa 196)

Zararlı davranışın günlük hayatta uygun görülmesi, Milgram (1974) tarafından incelenen doğrudan yetkilendirme sistemindekenden iki önemli biçimde farklılık gösterir. Sorumluluk ender olarak açıkça üstlenilen bir şeydir. Sadece aptal otoriteler zararlı eylemlere izin vermekten suçlanabilir halde bırakırlar kendilerini. Genellikle zararlı davranışı, kişisel ve sosyal nedenlerle sinsi biçimlerde davet eder ve desteklerler. Uygulamaları el altından onaylamak suretiyle, eylemin gidişatı başarısız olduğunda kendilerini sosyal kınamalardan korurlar. Zira kendileriyle yaşamak zorundadırlar. Dolaylı yoldan onaylamak, insan gaddarlığına izin vermekten ötürü kendilerine saygılarını kaybetmelerini önler.

Zararlı entrikalarda, yetkili makamlar kasıtlı olarak yeterince bilgilendirilmemiş bir halde eylemde bulunurlar. Dışişleri bakanımızın, Iran-Contra meselesinde başkanlığa ait bir danışmana “sadece bilmem gerekeni bana anlat” talimatını vermesi gibi. Suçlayıcı bilgiyi açığa vura- cak apaçık sorular sorulmaz, bu yüzden resmi görevliler bilmek istemedikleri şeyi keşfetmezler. Üst düzey otoriteyi suçlanamaz kılabilmek için üstü kapalı anlaşmalar, yalıtıcı sosyal düzenlemeler ve dolaylı yoldan yetkilendirmeler yapılır.

Zararlı uygulamalar halkın kulağına gittiğinde, genellikle izin verilen şeyle ilgili yanlış anlamalardan ileri gelen münferit olaylar olarak resmi bir şekilde reddedilir ya da suç, ne yaptığını bilmeyen veya aşırı işgüzarlık etmiş astlara atfedilir. Suç unsuru taşıyan yetkilendirme kayıtlarını araştıranlar genellikle zararlı uygulamaların onaylanıp yürütüldüğü sinsi yöntemler hakkında saflık gösterirler. Kullanılan silahların suçlayıcı izlerinden ziyade bulanık sorumsuzluğa ilişkin karara dair düzenlemeler keşfedilir.

Doğrudan yetkilendirme sisteminden bir başka basit fark daha vardır. İtaatkâr görevliler, sanki başkalarının akılsız uzantılarıymış gibi davranışlarına ilişkin tüm sorumluluğu reddetmezler; zira şayet tüm sorumluluğu reddedecek olurlarsa, görevlerini ancak öyle yapmaları söylendiğinde icra etmiş olacaklardır. İyi bir memur olmak, ideolojide kökleşmiş güçlü bir sorumluluk duygusu gerektirir.

(sayfa 197)

Bu nedenle iki sorumluluk düzeyi arasında ayırım yapmak önemlidir: üstlere karşı sorumluluk ve eylemlerin sonuçları için sorumluluk taşıma. En iyi memurlar yetkili makamlara karşı yükümlülüklerini kabul eden fakat neden oldukları kötülük için hiçbir kişisel sorumluluk hissetmeyenlerdir. Onlar kötülüklerinde iyi olmak için uysalca çalışırlar. Bir görev anlayışını bağlı olmaksızın sorumluluğu reddeden taraftarlar, yetkili makamlar etrafta bulunmadıklarında ödevlerini icra etmede oldukça güvenilmez olurlar.

Goldhagen (1996) Alman soykırım piyade sınıfındaki suçluların gönüllü cellâtlardan daha fazla olduklarını belgelendirmektedir. Ahlâkî bağlantıyı kesme uygulamaları, anlatımlarını şekillendiren ve yaygınlıklarını etkileyen sosyo-politik yapılar içinde iş görürler. Kültürel nefretler, ahlâkî öz-yaptırımlardan bağlantının kesilmesinde düşük eşik yaratır. Değeri düşük kategorilerde paylaşılan ve değersiz özellikler içinde resmîyet kazanan insanlık dışı eylemler hoş görülmeyeceği gibi haklı olarak onaylanmazlar.

Sorumluluğun Dağıtılması

Zararlı davranışla ilgili sorumluluğun dağıtılmasıyla kişisel aracılık bulanıklaştırıldığında ahlâkî kontrolün uygulanması zorlaşır. Kelman (1973), kişisel sorumluluğu dağıtmak suretiyle bir kişisel aracılık anlayışının örtbas edildiği farklı yöntemlerle ilgili öngörü dolu bir çözümleme getirir. Bunu yapmanın çeşitli yolları vardır. Bir sorumluluk anlayışı, iş bölümü sayesinde dağıtılır ve dolayısıyla azaltılabilir. Çoğu girişim, her biri kendi başına zararsız gözükken alt bölümlere ayrılmış işleri icra eden çok sayıda insanın hizmetini gerektirir. Etkinlikler bağımsız alt işlevler içinde rutinleştirildikten sonra, insanlar dikkatlerini yaptıkları şeyin ahlâkîliğinden ziyade özel görevlerinin verimliliği ve işlemsel ayrıntılarına yönlendirirler.

Başka koşullar altında düşünceli olan insanların acımasızca davranmasını sağlayan bir başka yaygın uygulama ise grup kararı oluşturmaktır. Herkes sorumlu olduğunda, gerçekte hiç kimse kendisini sorumlu hissetmez. Sosyal örgütler, başkalarını olumsuz bir şekilde etkileyecek kararların sorumluluğunu gizleme amacıyla mekanizmalar düzenlemek için her yola başvurur. Müşterek eylem, ahlâkî kontrolü zayıflatmanın bir başka çıkarıcı yoludur. (Zimbardo, 1995). Bir grup tarafından yapılan kötülük, her zaman geniş oranda başkalarının davranışına atfedilebilir (Bandura, Underwood & Fromson, 1975). Şekil 3, bir grup tarafından veya bireysel olarak yapıp yapılmadığına bağlı olarak tekrarlanan durumlarda başkalarına yapılan kötülük düzeyini göstermektedir. İnsanlar, grup sorumluluğu altında, eylemleri için kişisel olarak kendilerini sorumlu tuttıkları zaman yaptıklarından daha acımasızca davranırlar.

Şekil 3. Cezalandırılma şiddetlerinin kişisel ya da bir grup tarafından ortak olarak belirlendiği koşullar altında bireylerin cezalandırılma düzeyleri. Durumlar, cezaî yaptırımların uygulanabileceği ardışık zamanları temsil eder. (Bandura, Underwood, & Fromson, 1975).

(sayfa 198)

Sonuçların önemsenmemesi ya da çarpıtılması

Ahlâkî kontrolü zayıflatmanın öteki biçimleri, eylemlerin etkilerinin önemsenmemesi ya da çarpıtılması sayesinde işlerlik kazanır. İnsanlar kişisel kazanım ya da sosyal baskı gerekçeleriyle başkalarına zararlı olan eylemlerin peşine düştüklerinde, neden oldukları zararla yüz yüze gelmekten kaçınırlar ya da onu küçümserler. Şayet küçümseme işe yaramazsa, kötülük kanıtı gözden düşürülür. Davranışın zararlı sonuçları görmezden gelindiği, küçümsendiği, çarpıtıldığı ya da reddedildiği sürece, kendini-kınamanın etkinleşmesi için bir neden kalmaz.

Nasıl acı çektikleri görünmedikçe ve zararlı eylemler fiziksel olarak ve geçici olarak sonuçlarından uzak olduğunda başkalarına zarar vermek daha kolaydır. Ölüm teknolojilerimiz oldukça öldürücü ve şahsiyetsizdir. Şimdi bilgisayar ve lazer kontrollü sistemler sayesinde ölümcül doğrulukla kitlelerin uzaktan imha edildiği yüz­süz savaş çağındayız. İnsanlar neden oldukları cefayı görüp işitebilseler, dolaylı olarak uyandırılan üzüntü ve kendini-kınama, benliği-dizginleyen şeyler olarak işe yarayabilir (Bandura, 1992). Şekil 4'te gösterildiği gibi, kurbanların acıları daha aşikâr ve kişiselleştirilmiş olduğunda insanlar, yetkili makamların zararlı emirlerine daha az itaat etmektedirler. (Milgram, 1974). Saldırganlar kurbanlarına yaptıkları kötülüğü görmediklerinde yüksek bir kişisel sorumluluk duygusu dahi, zararlı davranışı önlemede fazla işe yaramaz. (Tilker, 1970).

Vietnam'da köyüne atılan napalm bombası sonucu elbiseleri yanan bir kızın acı dolu ağlayışını yakalayan güçlü bir fotoğrafa Pulitzer ödülü verildi. Yapılan tahribatla ilgili bu tek insancılaştırma, Amerikan halkının savaşa karşı çıkmasında muhtemelen gazetecilerin kayda geçirdikleri sayısız rapordan daha fazla etkili olmuştur. Askeriye şimdi rahatsız edici ölüm ve yıkım resimlerini engellemek için savaş alanı bölgelerine kameramanları ve gazetecileri sokmamaktadır. .

Çoğu kuruluş, üstünlerin planlar formüle ettiği, arabulucuların onları daha sonra yürütecek olan memurlara aktardıkları hiyerarşik emir zincirlerini bünyesinde barındırır. Aktarılan bireyler yıkıcı sonlardan ne

kadar uzak olursa, zararlı etkilerin sınırlayıcı gücü de o kadar zayıflar. Ahlâkî kontrol bağlantısının kesilmesi, hiyerarşik bir sistem içinde arabulucular için en kolay yoldur—ne kararlardan ötürü sorumluluk taşırlar ne o kararları yürütürler ne de yapılan kötülükle yüz yüze kalırlar. (Kilham & Mann, 1974).

Şekil 4. Kurbanların acı çekmesi daha aşikâr ve kişiselleştirilmiş oldukça, bir yetkili tarafından bildirilen zararlı emirlere tamamen itaatkâr olan insanların yüzdesi. Bu şekil, 1 ile 4 deneyleri arasında elde edilen veriye göre oluşturulmuştur. (Milgram, 1974).

(sayfa 199)

Canavarlaştırma

Ahlâkî bağlantıyı kesme uygulamalarının son dizisi, zararlı eylemlere maruz kalan insanlar üzerinde cereyan eder. Ahlâkî kendini-kınamanın gücü, kısmen suçluların kötü muamele ettikleri insanları nasıl gördüklerine bağlıdır. İnsanların birlikte mutluluk yaşayıp acı çektikleri yıllar esnasındaki bağlantılı kişiler-arası tecrübeler, başkalarının kötü durumuna duygudaşlık içinde tepki vermenin temelini oluşturur (Bandura, 1986). Bir başkasını ortak insanlık açısından algılamak, algılanan benzerlik ve bir sosyal yükümlülük anlayışı sayesinde duygudaşlık barındıran duygusal tepkileri harekete geçirir. (Bandura, 1992; McHugo, Smith & Lanzetta, 1982). Bağlantılı olduğumuz kişilerin neşeleri ve acıları, insani niteliklerden yoksun bırakılmış bireylerin veya yabancıların neşe ve acılarından daha fazla uyarıcıdır. Bu nedenle, kişisel üzüntü ve kendini-kınama yaşamadan insanîleştirilmiş kişilere kötü davranmak zordur.

Acımasız davranış için kendini-kınama, insanlar insanî niteliklerden yoksun bırakıldıklarında ortadan kalkar. Bir kez canavarlaştırıldıklarında ise onlar artık duyguları, umutları ve kaygıları olan kişiler olarak değil, insanlık dışı nesnelere olarak görülürler. (Keen, 1986; Kelman, 1973). Hatta onlar akılsız “yabaniler”, “pislikler” ve başka değersiz alçaklar şeklinde betimlenirler. Şayet düşmanı insanlıktan çıkarmak kendini-

kınamayı önlemezse, ona şeytani ya da hayvani nitelikler atfetmek suretiyle kendini-kınamanın önüne geçilmeye çalışılır. Bu durumda düşmanlar, “lanetli şeytanlar”, “soysuzlar” ya da diğer hayvani yaratıklara dönüşürler. Yunan işkencecilerinin kurbanlarını “kurtçuklar” olarak adlandırması gibi düşmanlar düşük hayvan karakterleri olarak görüldüklerinde insanları vahşileştirmek daha kolaydır. (Gibson & Haritson-Fatouros, 1986).

Savaş zamanında, uluslar düşmanlarını öldürmeyi kolaylaştırmak için onları en canavarlaştırılmış, şeytani ya da hayvani resimlere yerleştirirler. (Ivie, 1980). Canavarlaştırma süreci, insanlık dışı eylemleri yapmanın kaçınılmaz bir bileşenidir. Levi (1987), bir Nazi kamp kumandanına, neden Nazilerin zaten öldürecekleri kurbanlarını alçak bir duruma düşürmek için bu kadar aşırıya gittiklerinin sorulduğu bir olayı anlatır. Kumandan soğukkanlılıkla bunun rastgele bir acımasızlık meselesi olmadığını açıklamıştır. Aksine, gaz odalarını işletenlerin daha az üzüntü yükü altında kalması için kurbanların insanlık dışı nesnelere düzeyine düşürülmesi gerekmektedir.

Canavarlaştırma ve azaltılmış kişisel sorumluluk anlayışının bileşik etkisinin yıkıcılığına dair deneysel bir çalışmada, bir denetleyici ekibe, bir grup problem çözücüyü eksik performansları nedeniyle değişen yoğunlukta elektrik şokuyla cezalandırma yetkisi verilmiştir. (Bandura et al., 1975). Ceza, insanî, hayvanî ve tarafsız terimler içinde karakterize edilen alıcılara kişisel olarak ya da toplu olarak uygulanmıştır. Denetleyicilere haber verilmeden uygulanan elektrik şoku alıcılara şekilde iletilmemiştir. Canavarlaştırılan bireylere insani niteliklerle donatılan kişilerden daha cezalandırıcı davranıldığı gözlenmiştir. (Bandura et al., 1975). Şekil 5, insan cezalandırmada canavarlaştırmanın gücünü betimlemektedir.

Dağıtılan sorumluluk canavarlaştırmayla birleşince, cezalandırma düzeyini büyük oranda artırmaktadır. Öte yandan, sorumluluğun kişiselleştirilmesi ve başkalarının insanîleştirilmesi, güçlü bir kendini-dizginleme etkisine sahiptir (Şekil 6). Denetleyicinin, cezalandırıcı bir rolü icra etmeye dönük kendini-düzenleyen değerlendirici tepkileri, farklı

ahlâkî bağlantı kesme koşulları altında önemli derecede farklılık göstermiştir. İnsanîleştirilmiş bireylere yönelik eylemleri için kişisel sorumluluk üstlenmiş olanlar, ender olarak kendini-aklayıcı gerekçelendirmeler yapmışlardır ve daima cezaî yaptırımları reddetmişlerdir. Aksine, oyuncular insanlıktan yoksun kılındıklarında ve toplu olarak cezalandırıldıklarında, denetleyiciler cezaî yaptırımlar için sıkça aklayıcı gerekçeler dile getirmiş ve bu gerekçeleri kullanmaktan ötürü kendilerini kınamamışlardır. Bu, özellikle, cezaî yaptırımların grup performansını geliştirmekten ziyade zayıflatan yoğunlukları artırmada işlevsel olmayan bir tarzda tatbik edildiğinde doğrudur. Kendini-aklayanlar, cezalandırma eylemlerinde kendini haklı bulmayanlardan daha sert bir şekilde davranmışlardır.

Çağdaş yaşamın çoğu koşulu, insanlıktan çıkarma ve canavarlaştırmaya yardım etmektedir (Bernard, Ottenberg, & Redl, 1965). Bürokratikleştirme, otomasyon, kentleşme ve yüksek coğrafi hareketlilik, insanların birbirleriyle kişisel olmayan biçimlerde anonim ilişkiler kurmalarına neden olmaktadır. Ayrıca, insanları gruba ait ve grup dışı olarak bölen sosyal uygulamalar, canavarlaştırmayı besleyen insan yabancılaşmasını üretmektedir. Yabancılar, tanıdıklardan daha kolay bir şekilde kişiliksiz kılınabilir.

Belli koşullar altında, kurumsal güç kullanmak, gücü elinde tutanları canavarlaştırmaya yardım edecek tarzda değiştirir. Bu durum, yetkili konumlardaki kişilerin, kendi davranışlarını sınırlandıracak korunma önlemine sahip olmayan diğer kişiler üzerinde zorlayıcı güce sahip olduklarında meydana gelir. Güç sahipleri, kontrol ettikleri kişileri değersiz görmeye başlarlar. (Kipnis, 1974). Taklidî bir hapisanede gelişi güzel bir şekilde hapisane arkadaşı ya da gardiyan olarak hizmet vermeye görevlendirilmiş üniversite öğrencileri, kendilerine tek yanlı güç verildiğinde, nezaret ettikleri insanlara hemen aşağılayıcı ve gaddarca davranmaya başlar. (Haney, Banks, & Zimbardo, 1973).

Ahlâkî bağlantının kesilmesinin farklı işleyişleri üzerine yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular, insanî vahşetin tarihsel kayıtlarıyla uyum içindedir: ahlâkî bağlantının kesilmesi için, vahşi edimleri üretecek

korkunç insanlardan ziyade destekleyici sosyal koşullar gereklidir. Uygun sosyal koşullar altında, terbiyeli, sıradan insanlar sıra dışı bir şekilde acımasız şeylere yönlendirilebilirler.

(sayfa 200)

Şekil 5. İnsanîleştirilmiş terimler içinde tanımlanmış veya herhangi bir tanımlamayla kişiselleştirilmemiş (yansız) veya canavarlaştırılmış terimler için tanımlanmış insanlara karşı yinelenen durumlarda cezalandırma düzeyi. (Bandura, Underwood, & Fromson, 1975)

Şekil 6. Sorumluluğun dağıtılmasının ve alıcıların canavarlaştırılmasının bir işlevi olarak cezalandırma düzeyi. (Bandura, Underwood, & Fromson, 1975).

(sayfa 201)

İnsanîleştirmenin Gücü

Psikolojik kuramsallaştırma ve araştırma, canavarlaştırma ve diğer kendini-aklayıcı yöntemlerle insanlarda en kötüyü ortaya çıkarmanın kolay olduğunu vurgulama eğilimindedir. Sansasyonel olumsuz bulgular en fazla dikkat çeker. Örneğin, Milgram'ın (1974) itaatkâr saldırganlık üzerine araştırması, iyi insanların acımasız eylemleri yapmaya ikna edilebileceklerinin kanıtı olarak zikredilir. Ender olarak belirtilen şey ise, çoğu insanın, şayet uzaktan değil de doğrudan kişisel eylemle gaddarlık etmeleri istenerek durum kişiselleştirilirse ve şayet neden oldukları acıyı görürlerse, merhametsiz otoriter emirler altında bile zalimce davranmayı reddettiklerine dair kanıttır (Bandura et al., 1975; Milgram, 1974). Cezaî yaptırımların erişilebilir tek yöntem ve arzulanan sonuçları üretmede oldukça işlevsel oldukları durumlarda bile, o gücü tatbik edenler, insanîleştirilmiş bireylere karşı cezalandırıcı şekilde davranmaya kendilerini ikna edemezler. (Bkz. Şekil 7). Aksine, cezaî yaptırımlar genellikle sonuç üretmede başarısız olduğu için işlevsel olmadıkları zaman, cezalandırıcılık hızlı bir şekilde canavarlaştırılmış bireylere doğru yükseltilir. Cezalandırıcı muameleye tepki olarak değeri düşürülen bireylerin değişme-

mesi, kendilerine yönelik yoğunlaştırılmış cezalandırıcılığı gerekçelendiren suçluluklarının bir başka kanıtı olarak görülür.

İtaatkâr saldırganlık üzerine yapılan vurgu, insanların bir birlerine yaptıkları insanlık dışı davranışların yaygınlığı düşünülürse anlaşılabilir. Bununla birlikte, acımasız davranışı önlemede insanîleştirmenin gücü ayrıca kayda değer sosyal bir öneme sahiptir. Yaşamlarının ve birbirlerinin refahındaki çıkarlarının sosyal bağlantısını tanımaları insanlara bir topluluk anlayışı aşılacak eylemleri desteklemede yardımcı olur. Ortak insanlığın onaylanması, başkalarındaki en iyiyi ortaya çıkarır.

My Lai toplu kırımını, ahlâkî yargılar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesinin ikili görünüşünü açık ve canlı bir şekilde örneklemektedir. Üstegmen William Calley tarafından yönlendirilen bir Amerikan askeri müfrezesi, 500 kadın, çocuk ve yaşlı insanı toplu olarak katletti. Öngörülü çözümler, ahlâkî öz-yaptırımların bağlantısının vahşi kolektif davranışla nasıl kesildiğini belgelemektedir (Kelman & Hamilton, 1989). Vietnam Gazileri Anıtı'nda, sıra dışı toplum yanlısı ahlâkîliğin olağanüstü kahramanlığını onurlandıran gelecek otuz yıl adında bir kutlama yapıldı. (Zganjar, 1998). Onurlandırılan ahlâkî cesaret, insanîleştirmenin olağanüstü gücüne tanıklık etmektedir. Genç bir helikopter pilotu olan Hung Thompson, toplu katliam meydana gelirken bir araştırma ve yıkım göreviyle My Lai köyünün üzerinde uçarken yaralı bir kızı fark eder ve bir duman işaretiyle kızın yerini işaretler ve telsizle yardım ister. Fakat dehşet içinde, bir başka askerin o kızı ters çevirip ateş halkası içine aldığı görür. Bir sulama arkında insan katliamını ve askerlerin insanları ateşe tuttuğunu görünce bir toplu katliamın ortasında olduğunu fark eder.

Şekil 7. Alıcıların canavarlaştırılması ve cezalandırıcı eylemlerin etkililiğinin bir sonucu olarak tekrarlayan durumlarda yararlanan cezaî yaptırımların düzeyi. İşlevsel durum altında, ceza tutarlı bir şekilde gelişmiş başarılar üretmiştir; işlevsel olarak bozuk durumda, ceza genellikle başarısızlığa neden olmuştur. (Bandura, Underwood, & Fromson, 1975).

(sayfa 202)

Bacaklarına yapışan bir çocuk ve kollarında bir bebekle korkuya kapılmış bir kadının görüntüsüyle Thompson önleyici ahlâkî eyleme doğru iteklenir ve müşterek insanlık anlayışını açıklar: “bu insanlar yardım için bana bakıyorlardı ve onlara sırt çevirmemin bir yolu yoktu”. Emir veren subaya geride kalan köylüleri uzaklaştırmak için kendisine yardım etmesini söyler. Subay, onların elde edecekleri tek yardımın el bombası olacağı yanıtını verir. Thompson helikopterini ateş hattına sokar ve nişancısına şayet köylülere zarar vermeye çalışırlarsa yaklaşan hemşerilerine ateş etmesini emreder. Telsizle kendisine eşlik eden savaş helikopterlerinden yardım ister ve geride kalan düzinelerce köylüyü güvenli bir yere taşırlar. Tekrar su arkına döner ve orada hala ölmüş annesine tutunan iki yaşındaki erkek çocuğunu bulup kurtarır. Thompson duygudaşlık dolu insanî bağlantısını şöyle betimler: “evde aynı yaşlarda bir oğlum vardı”.

Önleyici tedbirler alan ahlâkî eylem, geniş ölçüde ahlâkî kararlar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesinin kararlı bir şekilde devreye sokulmasıyla düzenlenir. Sosyal koşullar, çıkarıcı, iğrenç ve zararlı davranışı dikte ettiğinde önleyici ahlâkîlik uygulamasında insanlar insanî ilkeler namına eylemde bulunurlar. Yıkıcı araçları gerekçelendirmek için değerli toplumsal amaçların kullanımını reddederler. İnançları için refahlarını kurban ederler. Eylemlerinin sonuçları için kişisel sorumluluk alırlar. Başka insanların acılarına duyarlı kalırlar. Sonuç olarak, kendilerini başkalarından uzakta tutmak ya da onları insanî niteliklerden yoksun bırakmaktan daha çok insanî ortaklıkları görürler.

Sosyal psikoloji, sıklıkla şartların birey üzerindeki gücüne vurgu yapar. Olağanüstü ahlâkî cesaret durumunda, ahlâkî fail olarak birey, başka türlü davranmaya zorlayan durumsal baskılar üzerinde zafer kazanır. Bu tür ahlâkî kahramanlık, en göz alıcı şekliyle, daha önceden hiçbir tanımadıkları, öyle yapmakla hiçbir maddi ya da sosyal kazanım elde etmeyecekleri zulme uğramış Yahudileri Nazi soykırımında kurtarmak için, aşırı tehlikelerle dolu uzun süreler boyunca kendi hayatlarını tehlikeye atan kurtarıcılarda belgelendirilmektedir. (Oliner & Liner, 1988; Stein, 1988). İnsanîleştirme, kendi çıkarını kurban etme ya da kendini

tehlikeye atma pahasına başkaları lehine insanî eylemleri teşvik eden değer biçici öz-yaptırımlarla bağlantılı duygudaşlık yüklü duyarlılıklar ve güçlü bir sosyal yükümlülük anlayışını harekete geçirebilir (Bandura, 1986). Kurtarıcılar durumunda, işkence edilen bireylerin refahına yönelik azimli kişisel yükümlülük, uzayan koruyucu bakımın gerektirdiği ciddi risklere ve ağır sorumluluklara rağmen kişisel-İlgiden baskın gelmiştir. Kurtarıcılar, davranışlarını ahlâkî kahramanlığın sıra dışı eylemlerinden daha çok insanî bir görev olarak görmüşlerdir. Bir kez önleyici tedbirler alan ilişki başlatıldığında, toplumsal bağların geliştirilmesi, duygudaş ilgi ve ahlâkî yükümlülüğün gücünü artırmıştır.

Suç İsnadı

Düşmanları ya da koşulları suçlamak kendini-aklayıcı amaçlara hizmet eden bir başka çıkarıcı çaredir. Bu süreçte insanlar kendilerini zorlayıcı kışkırtma sonucu zararlı davranışa sürüklenmiş kusursuz kurbanlar olarak görürler. Cezalandırıcı davranış, böylece, kavgacı kışkırtmalara karşı gerekçelendirilebilir savunmacı bir tepki olarak görülür. Çatışma dolu işlemler, tipik olarak karşılıklı yükseltici eylemler gerektirir. Olaylar zinciri içinde düşman tarafından ortaya konan bir savunmacı eylem seçilerek başlatıcı kışkırtma olarak seçilebilir. Kurbanlar böylece, kendileri için acı sonuçlar doğuran şeyler yapmaktan suçlanırlar. Kendini-aklama, ayrıca kötü davranışın bir kişisel karardan ziyade zorlayıcı koşullar tarafından dayatılan şey olarak görülerek de elde edilebilir. Suçu başkaları ya da koşullar üzerine yıkarak, sadece zararlı eylemleri bağışlanabilir hale getirmezler aynı zamanda süreç içinde kendini üstün görme hissine kapılırlar.

Gerçekleştirilmiş suiistimal, onaylanan acımasızlıktan daha yıkıcı sonuçlara sahiptir. Haklılık kılıfı giydirilmemiş kötü davranış, kurbandan daha çok faili suçlu yapar. Bununla birlikte, kötü durum için kurbanlar ikna edici bir şekilde suçlandıklarında, kendileriyle ilgili aşağılayıcı nitelendirmelere sonunda inanmaya başlayabilirler. (Hallie, 1971). Aklanmış gaddarlık böylece, kendini gerekçelendirmeye çalışmayan gaddarlıktan daha fazla kendini-hor görme aşılabilir kurbanlara. Kısmen sorumlu

tutuldukları kötü muameleden kurbanların acı çektiğini görmek gözlemcilerin onları karalamasına neden olur. (Lerner& Miller, 1978). İsnat edilen suçluluk tarafından uyandırılan değer düşümü ve kızgınlık, daha büyük kötü muamele için ahlâkî gerekçelendirme sağlar.

Ahlâkî bağlantının kademeli olarak kesilmesi

Ahlâkî bağlantının kesilmesini sağlayan uygulamalar, düşünceli insanları derhal acımasız insanlara dönüştürmez. Aksine bu dönüşüm, kademeli olarak kendini-kınamanın yok edilmesiyle gerçekleştirilir. Hatta insanlar maruz kaldıkları değişimleri tanımayabilirler de. Başlangıçta, bir miktar rahatsızlıkla hoş görecekları yumuşak saldırgan eylemleri icra ederler. Tekrarlayan yasalastırmalar sayesinde kendini-kınama azaldıktan sonra merhametsizlik düzeyi artar ve en sonunda başlangıçta iğrenç olarak görülen eylemler çok az kişisel acı ya da kendini-kınama ile yürütülmeye başlar. İnsanlık dışı uygulamalar düşüncesizce rutinleştirilmiş olur.

(sayfa 203)

Ahlâkî bağlantının kademeli olarak kesilmesi, mahkûmların infazında gazla zehirlenmeye yardımcı olan bir hapishane gardiyanı tarafından örneklendirilir. İnsanları öldürme işini birine yaptırmak iş bölümü gerektirir. Gardiyanın rolü, bacakları kayışla ölüm sandalyesine bağlamakla sınırlıydı. Bu onu cellât görünümünden kurtarıyordu: “ ben asla tetiği çekmiş değilim. Cellât ben değilim” (Marine, 1990) diye açıklamıştır. Cellâtların bir hayli örtmece kullanmaya da gereksinimleri olur. Gardiyan her infaz için 35\$ fazladan para alıyordu. Gazla zehirlenmeyi dilbilimsel bir vaftizdeki yardımsever bir korumaya benzeterek, almış olduğu fazladan parayı “çocuk-bakma açısından önemli bir miktardı” demiştir. 126 infaz esnasında maruz kalmış olduğu değişiklikleri şu şekilde tasvir etmiştir: “ aşağıda onların bacaklarını kayışla bağlarken hiç rahatsız olmuyordum. Fakat eve geldikten sonra o konuda düşünüyordum. Fakat sonra düşüncelerim yok oluyordu. Nihayetinde farklı bir meslekti işte.” Haney (1997), cezası ölüm olan duruşmaların ahlâkî bağlantıyı kesmenin çeşitli mekanizmalarını listeleyecek şekilde yapılandırıldığı yöntemle

İlgili sistematik bir analiz sunar. Bu, jüri üyelerinin bir insanı ölümle cezalandırmalarını sağlar. İnfazlar, gece nöbeti ya da gece yarısı infazlarında medya kuşatmasının olmadığı boyutta rutinleşmiş durumdadır. Toplumsal infazlar şimdi sadece görüş alanı dışında değil aynı zamanda unutulmuş durumdadır.

Sprinzak (1986, 1990), siyasi olarak ister sağcı ister solcu olsunlar teröristlerin radikal olmayı planlamaktan daha çok kademeli olarak değiştiklerini göstermiştir. Radikalleşme süreci, ahlâkî yaptırımların kademeli bir şekilde şiddet içeren davranışla bağlantısının kesilmesini içerir. Belirli toplumsal politikaları değiştirme pro-sosyal gayretler ve olanı olduğu gibi korumaya niyetli resmi görevlilere muhalefetle başlar. Toplumsal değişimi gerçekleştirmedeki hırçınlaştırıcı başarısızlıklar, yetkililer ve polislerle düşmanca karşılaşmalar artan hayal kırıklığına ve tüm sistemden yabancılaşmaya götürür. Kızıştırıcı çatışmalar teröristlerin sistemi ve onun canavarlaştırılmış yöneticilerini yıkma gayretleriyle doruğa ulaşır.

Ölümcül Malların Ticaretinde Ahlâkî Bağlantının Kesilmesi

Şu ana değin, ahlâkî bağlantının kesilmesinin farklı mekanizmalarını betimledim. Günlük hayatın işlemlerinde bunlar acımasızlıkları yükseltecek bir sosyo-kültürel bağlamla uyum için çalışırlar. Thomas (1982) tarafından Terpil adında bir Amerikalı silah satıcısının etkinliklerine dair bir çözümlemede bu gayet güzel örneklendirilmektedir. Bu kişi despotlara silah, suikast donanımı ve terörist teknolojisindeki en son cihazları sağlamaktadır. Bu durum özellikle aydınlatıcıdır çünkü insan yıkımından ticari kar sağlayanların bunu tek başına yapmadıklarını canlı bir şekilde göstermektedir. Onlar ahlâkî bağlantıyı kullanmayan saygıdeğer girişimleri yöneten bir saygıdeğer araçlar ağına dayanırlar.

Terpil, Merkez İstihbarat Ajansında gözden düştükten sonra bir silah tüccarı olmuştur. Kendi ölüm operasyonlarını, arındırılmış Kıtalar Arası Teknoloji adı altında "tüketici ihtiyaçlarını" yerine getiren meşru bir iş tabiri içinde gizlemiştir. İnsanî vahşete katkısı nedeniyle kendini kınamadan kurtulmak için, silahlarının hangi amaçla kullanılacağı konu-

sunda bilgi edinmekten aktif olarak kaçınmış “ hiçbir zaman onu bilmek dahi istemiyorum” demiştir. Ölümcül mallarının neden olacağı insan acısıyla ilgili her hangi bir düşüncenin kendisini rahatsız edip etmediği sorulduğunda bir silah satıcısının insan sonuyla ilgili olarak düşünmeye güç yetiremeyeceğini açıklayarak şöyle demiştir: “ şayet her zaman gerçek bir şekilde sonuçlar hakkında düşünsem, elbette bu işte olmazdım. Onu silmek zorundasınız.”

Kendini-suçlamanın işaretlerine dair yoklamalar sadece kendini aklayıcı kıyaslamalar getirmiştir. Uganda başkanı Idi Amin için işkence gereçleri temin etmekle ilgili her hangi bir huzursuzluk hissedip hissetmediği sorulduğunda Terpil, avantajlı kıyaslama yaparak kendini gerekçelendirmiştir: “ Eminim ki Dow Chemical Şirketindeki insanlar napalm patlayıcı maddesinin sonuçlarını düşünmemişlerdir. Şayet düşünselerdi, o fabrikada çalışmazlardı. Nihai kullanım açısından benim donanımlarım için yaptığımdan daha fazla sorumluluk hissettiklerinden ciddi düzeyde kuşku duyuyorum.

Amin’in işkence odalarında işlenen vahşetlerle ilgili olarak sıkıştırıldığında Terpil şahsilikten arındırılmış görüşünü tekrar etmiştir: “ duygusal olarak ülkeyle örtünmüyorum. Aslında kendimi tarafsız ve ticari hissediyorum.” Özel uygulamasına meşruiyet kazandırmak için yurt dışında İngiliz ve Amerikan gizli operasyonlarına yardımda bulunduğunu ileri sürmüştür.

Bir ölüm endüstrisinin işletmecisine dair psikolojik bir çözümleme olarak başlayan şey umulmadık bir biçimde namuslu, vicdanlı insanlar tarafından yürütülen meşru girişimleri destekleyen bir uluslararası ağla son buldu. Terörizmin ticaretini yapma, birkaç dürüst olmayan kişi tarafından gerçekleştirilmez. Parçalara ayrılmış işlemleri ayrı tutma, sorumluluğun yerini değiştirme ve dağıtma ile ölümcül girişime katkıda bulunan toplumun saygın, yüksek-düzye üyelerinin oluşturduğu dünya genelinde bir ağ gerektirir. Bir grup yıkım gereçlerini imal eder, bir diğeri meşru satış için cephane biriktirir; bir başka grup onlar için depolama merkezi açar, bir başka grup ölümcül silahların farklı ülkelere taşınması için itha-

lat ve ihracat lisansı sağlar. Yine bir başka grup silahları dolambaçlı yollarla ambargo konulan uluslara taşımak için sahte kullanıcı sertifikaları edinir ve birileri de ölümcül malları gemilerle gönderir.

(sayfa 204)

Dünya genelindeki bu çark dişlileri, silah imalatçıları; siyasi bağlantıları olan geçmiş hükümet görevlilerini; değerli diplomatik hüneler ve temaslar sağlayan önceki diplomatik, askeri ve istihbarat subaylarını; yasal faaliyetleri yürüten silah tüccarlarını ve nakliyecileri içine alır. Girişimi parçalara ayırarak ve alt işlevlerini dağıtmak suretiyle muhtelif iştirakçiler, kendilerini ölümcül operasyonların taraftarları olarak değil terbiyeli, meşru tüccarlar olarak görürler.

Hatta 60 Dakika isimli televizyon programının yapımcıları bile, Terpil'in hazinesine katkıda bulunmuşlardır ("CBS Paid 2 Fugitives," 1983). Terpil, gizli çalışan bir FBI ajanına suikast donanımları satarken yakalandıktan sonra yabancı bir tapınağa kaçar. Yokluğunda sınanır. Hükümet avukatı, programın önde gelen muhabirini 12,000 dolar kadar bir ödemeye firari Terpil'le bir görüşme için bir aracıyla karşılaştırır. Muhabir çeşitli ahlâkî bağlantıyı kesme manevralarıyla masumluk savunması yapar.

Ahlâkî kontrol mekanizmalarıyla bağlantının kesilmesi, en yaygın olarak askeri ve siyasi şiddetlerde incelenmiştir. Bununla birlikte, hiçbir suretle sıra dışı koşullara özgü değildir. Tam da aksine, bu tür mekanizmalar, terbiyeli insanların kendilerine kar getiren ve başkalarına zararlı maliyetleri olan etkinlikleri rutin bir şekilde icra ettikleri gündelik durumlar içinde çalışırlar. Kendini-kınamayı ortadan kaldırmak ve kendine-saygıyı muhafaza etmek için kendini-aklamaya gereksinim vardır. Örneğin, belli endüstriler, ya ürünlerinden kaynaklı olarak ya da operasyonlarının çevresel zehirlenme ve bozulmaya yol açması nedeniyle büyük çapta zararlı etkilere neden olurlar. Zararlı sonuçları küçümsemek ya da hiçe saymak veya bu sonuçlarla ilgili kanıtları gözden düşürmek, geniş orada kullanılan ahlâkî bağlantıyı kesme uygulamasıdır. Yıllardır, ürünleri senede 400 binden fazla Amerikalıyı öldüren tütün endüstrisi (Mc Ginnis

& Foege, 1993) nikotinin bağımlılık yarattığına ve sigara içmenin akciğer kanserinin temel nedeni olduğuna itiraz etmiştir.

Bu ölümcül ürünün tanıtımına katkıda bulunan yardımcı oyuncular; bedeninin nikotin emilimini hızlandırmak suretiyle nikotin zevkini artırmak için bir araç olarak amonyağı keşfeden hünerli kimyacıları (Meier, 1998 a); tütün bitkilerininin bağımlılık yapan nikotin içeriğini ikiye katlayan tütün tohumu üzerinde genetik bakımından mühendislik yapan yaratıcı biyoteknoloji araştırmacılarını (Meier, 1998 c); sigara içmeyi gençliğe yakışır bir moda haline uygunluğunun, özgürlüğünün ve kadınların özgürlüğünün bir işareti gibi tasvir eden komploların reklamını ve ticaretini yaparak genç yaş grubunu hedef alan yaratıcı reklamcıları (Dedman, 1998; Lynch & Bonnie, 1994; Meier, 1998 b); tüketim vergisinden kurtulmak için özenli bir uluslararası sigara kaçakçılığı operasyonuna bulaşmış temel bir tütün şirketinin yan kuruluşunda çalışan hünerli görevlileri (Drew, 1998); yüklü bir ücret karşılığında filmlerinde sigara içmeye tamam diyen popüler film aktörlerini; en fazla bağımlılık yaratan madde olmasına rağmen nikotini uyuşturucu yasasından muaf tutan ve devletin tütün ürünlerini ve onların reklamını düzenlemesine engel koyan önalım hakkı kanunlarını geçiren tütün kampanyası katkılarında yararlanan yasa koyucuları (Lynch & Bonnie, 1994; Public Citizen Health Research Group, 1993); ABD sigaralarının ithalatına karşı engeller koyan ülkelere karşı yaptırımlar uygulayan Birleşik Devletler ticaret temsilcilerini ve hatta tütün ürünlerinin düzenlenişi konusunda geri çekilmeyi reddettiği için Sağlık, Eğitim ve Refah Bakanı'nın başını yakan başkan Carter'i içine alır.

Ateşli silah endüstrisi, iş alanında ahlâkî bağlantının kesilmesine bir başka örnek teşkil eder. Küçük kalibreli silah satışları durgunlaşınca, silah endüstrisi üretimlerini öldürücülük düzeyi yüksek silahlara kaydırdılar. (Butterfield, 1999; Diaz, 1999). Yeni nesil tabancalar, öldürme gücünü büyüten yüksek kalibreli daha fazla mermi barındırmak için daha geniş hazineye sahip daha hızlı ateşleyen yarı otomatik tabancalardır. Kurbanlar şimdi daha büyük sertlikle daha çok silahlı yaralanma ve daha yüksek ölüm olasılığından muzdariptirler. Kendilerinden daha iyi silahlanma karşısında kendilerini korumak için emniyet güçleri, tabancalardan

amansız bir hızla daha öldürücü mühimmat kullanan yarı otomatik tabancalara geçmektedirler. Silah imalatçıları temsil eden bir ticari grubun yöneticisi, ürünün öldürücülüğünü önemsizleştiren normal iş uygulamalarıyla avantajlı kıyaslama sayesinde ürün değişimini gerekçelendirmektedir. (Butterfield, 1999). “ tıpkı moda endüstrisi gibi, ateşli silahlar endüstrisi de, ürünlerini insanların satın alması için yeni ürünlerini teşvik etmeyi sever.” Toplumsal gerekçelendirme sayesinde, daha öldürücü silahları değerli kendini-koruyucu amaçlarla donatır: “şayet silah daha fazla durdurucu güce sahipse, daha etkili bir silahtır.” Bir başka aklayıcı hile, tasarlayıp pazarladıkları öldürücü yarı otomatik tabancaları, suç amaçlı kullanım sorumluluğundan kurtarır: “ Kötüler için değil iyiler için silahlar tasarlamaktayız. Şayet suçlular ellerine silah alırlarsa bu imalatçının hatası değildir. Sorun şu ki bir ürün tasarlayıp kimin kullanacağını temin edemezsiniz.”

İhmalkâr pazarlama ve dağıtım uygulamaları nedeniyle silah imalatçılarına karşı New York Şehri tarafından kazanılan bir dava, imalatçıları, silahların gençlere ve şehirlerdeki suçlulara katı silah kanunlarıyla satıldığını bildikleri halde Güney eyaletlerindeki dükkânlara laçka silah kanunlarıyla aşırı derecede silah sağlamakla suçlamıştır.

Ahlâkî bağlantıyı kesme uygulamalarının endüstri-çapında kazandığı belirli biçimleri ve onların kullanımını kolaylaştıran haklı çıkarıcı aklamalara ve sosyal düzenlemelere dair çözümlenmelerle yapılacak çok şey vardır. Önceki örneklerde ve endüstri-çapında ahlâkî bağlantının kesilmesine dair diğer çözümlenmelerde gösterildiği gibi (Bandura, 1973), zararlı ortak uygulamalar, kendi uzmanlık alanlarında iş yapan başka koşullar altında düşünceli insanlardan oluşan geniş bir ağı ve ahlâkî bağlantının kesilmesi sayesinde zararlı bir girişimin hizmetindeki toplumsal etkiyi gerektirir.

(sayfa 205)

Edmund Burke'nin “ kötülüğün zaferi için iyi insanlar açısından zorunlu olan tek şey, hiçbir şey yapmamaktır” vecizesi, bir başka özdeyişi gerektirir: “kötülüğün zaferi, topluca neden oldukları insanî vahşete ka-

yıtsız kalarak bir ahlâkî bağlantısızlık içindeki çok sayıda iyi insanın o kötülüğe birazcık katkıda bulunmasını gerektirir”.

Toplumlarda değeri düşürülmüş alt grupların kurumsallaşmış bir şekilde ayrımcılığa tabi tutulması, kurbanların büyük kayıp yaşamasına neden olur. Ayrımcı uygulamaları yürütmek için toplumsal gerekçelendirme, suç isnadı, canavarlaştırma, kişisel olmayan aracılık ve neden olunan zararlı etkilere gözlerini kapamayı gerektirir. Erkek egemenliğine dayalı ideolojiler, canavarlaştırma, suç isnadı ve zararlı sonuçların çarpıtılması benzer şekilde kadınların cinsel açıdan kötüye kullanılmalarında ciddi bir role sahiptir. (Bandura, 1986; Burt, 1980; Sanday, 1997).

Ahlâkî Bağlantının Kesilme Aşamaları

Ahlâkî bağlantının kesilme şeklini ölçmedeki gelişmeler, ahlâkîliğin bu yönünün ne şekilde geliştiğini ve yaşam biçimlerini nasıl etkilediğini daha fazla anlamamıza yardım eder. Gelişimsel araştırma, ahlâkî bağlantının kesilmesi durumunun zaten yaşamın erken yıllarında işler halde olduğunu göstermektedir (Bandura, Barbaranelli, Caprara, & Pastorelli, 1996). Ahlâkî bağlantının kesilmesi, toplumsal olmayan yollara götürebilecek tarzda toplumsal uyumsuzluğa katkıda bulunur. Şekil 8, suçlu davranışla ilgili ahlâkî bağlantının kesilmesinde eğilimin doğrudan ve dolaylı etkilenme yollarını takdim etmektedir. Ahlâkî bağlantısını yüksek düzeyde kesmiş olanlar, zararlı davranışla ilgili olarak ileriye dönük suçluluk duygusuna daha az kapılırlar, daha az sosyallik yanlıdırlar ve hissedilen yakınma ve misillemeler hakkında daha az derinlemesine düşünmeye eğilimlidirler ki bunların tamamı saldırganlık ve anti sosyal davranışlara yardımcı olur. Saldırgan eylemler için toplumsal baskıya direnmede ahlâkî bağlantının kesilmesi ne kadar yüksek ve algılanan kendini-etkileme ne kadar zayıfsa anti sosyal davranışa karışma da o kadar yoğundur. (Kwak & Bandura, 1998). Ahlâkî bağlantının kesilmesinde, cinsiyet farklılığı erken yıllarda etkili değildir, fakat sonraki yıllarda erkekler kızlara oranla daha kolay bir şekilde ahlâkî bağlantının kesilmesine maruz kalırlar.

Ahlâkî gelişim, tipik olarak soyut ahlâkî ilkeler açısından ele alınır. Suçlu davranışta farklılık gösteren yetişkinler, zorunlu olarak soyut ahlâkî değerlerde farklılık göstermezler. Soyut düzeyde neredeyse herkes erdemlidir. Biçimsiz soyutlamalar, seçmeli olarak ahlâkî öz-yaptırımlardan bağlantının kesilmesini yöneten dinamik süreçleri bulandırır. Yaşam koşulları altında ahlâkî bağlantının kesilmesinin sağladığı rahatlık içinde farklılık kendisini belli eder.

Yetişkinler arasında, kolaylıkla ahlâkî bağlantı kesikliğine maruz kalanlar, ahlâkî öz-yaptırımların davranışlarını etkilemesine izin verenlerden daha yüksek düzeylerde şiddet, hırsızlık ve diğer anti sosyal davranış biçimlerini gösterirler. (Elliott& Rhinehart, 1995). Ahlâkî salınmışlığa yatkınlık, yaş, cinsiyet, ırk, dinî bağlantı ve sosyal sınıf ne olursa olsun cinayet, suç davranışları ve hırsızlıkların habercisidir. Bu kestirimci genelleme, zararlı davranışta benliği-düzenleyen mekanizmaların yaygın rolünü kanıtlar. Yıkıcı araçlar karşısında ahlâkî bağlantının kurulması çocuklarda toplumsal modelleme yapılarak ve insan çatışmalarına barışçıl çözümlerin benimsenmesiyle genişletilebilir. (McAlister, Ama, Barroro, Peters, & Kelder, 1999).

Şekil 8. Ahlâkî bağlantının kesilmesinin suçlu davranışın çok değişkenli saptanışına katkısı. Tüm etkilenme yolları, $p > .05$ veya daha az etkilidir. (Bandura, Barbaranelli, Caprara, & Pastorelli).

(sayfa 206)

Kişisel ve Toplumsal Yaptırımların Karşılıklı Etkileşimi

Rasyonalistlerin inandırmaya çalıştıkları gibi ahlâkın kendini düzenlemesi, yalnızca ruh içinde meydana gelen bir sorun değildir. İnsanlar, içine gömülmüş oldukları toplumsal gerçekliklere kayıtsız özerk ahlâkî failer olarak iş yapmazlar. Ahlâkî yargılar oluşturma ve ahlâkî eylemde bulunma kapasitesi, toplumsal olarak insanların işlerini yapıp ettikleri yaşam koşullarına bağlı ayırık biçimlerde konumlandırılır ve tatbik edilir. Sosyal bilişsel kuram, bu yüzden, ahlâkîliğe etkileşimci bakış açısıyla yaklaşır. Ahlâkî eylemler, kişisel ve toplumsal etkilerin karşılıklı

etkileşiminin ürünüdürler. Bireyler doğru ya da haklı olarak gördükleri harekât tarzları için toplumsal olarak cezalandırıldıklarında, öz yaptırımlar ve toplumsal yaptırımlar arasında çatışmalar ortaya çıkar. Prensipten muhalifler ve toplum kurallarına uymayan kimseler, sıkça kendilerini bu tatsız durum içinde bulurlar. Bazıları inançları için refahlarını kurban ederler. İnsanlar ayrıca kendilerinin ahlâkî standartlarını ihlal eden davranışta bulunma doğrultusunda toplumsal baskı hissettikleri çatışmalar da tecrübe ederler. Bu tür ahlâkî ikilemlere verilen tepkiler, öz yaptırımlar ve toplumsal yaptırımların kısmi gücü ve ahlâkî standartların koşullu uygulanışı sayesinde saptanır.

Sosyo-yapısal kuramlar ve psikolojik kuramlar, sıkça insan davranışının rakip kavramları ya da farklı nedensellik düzeylerini temsil eden olarak görülür. İnsan davranışı, yalnızca toplumsal yapısal etmenler ya da psikolojik etmenler açısından tam olarak anlaşılabilir. Tam bir anlayış için, içinde toplumsal etkilerin psikolojik mekanizmalar sayesinde davranış etkileri yaratmak için çalıştığı bütünleşik bir bakış açısı gereklidir. (Bandura, 1997). Sorumluluğun yayılması ve yerinin değiştirilmesi gibi bazı ahlâkî bağlantı kesme uygulamaları, toplumsal sistemlerin örgütsel ve yetkilendirme yapılarında kökleşmiştir. Toplumların ideolojik yönlendirilişleri, ahlâkî gerekçelendirmelerin şeklini belirler, zararlı uygulamaları onaylar ve toplumun hangi üyelerinin değersizleştirilmiş grup içine atılacağını belirler. Bu sosyo-yapısal uygulamalar, ahlâkî bağlantının kesilmesine yardımcı olan koşulları yaratır. Bununla birlikte, insanlar toplumsal sistemlerin ürünleri olmalarının yanında üreticilerdir de. İnsan işlerini örgütlemek, yönetmek ve düzenlemek için icat edilen toplumsal yapılar, insan etkinliği ile yaratılır. Ayrıca, yönetim yapıları içinde, onların yorumlanması, benimsenmesi, uygulanması, önlenmesi ve etkin muhalefette kişisel değişim vardır. (Barus & Dietz, baskıda).

Daha önce kaydedildiği gibi, sosyal bilişsel kuram, sosyal yapı ve kişisel aracılık arasında bir düalizmden sakınır (Bandura, 1986, 1997). Sosyo yapısal etkiler, bir alt işlevler takımı sayesinde çalışan kendini düzenleyici mekanizmalar yoluyla eylemi etkiler. Ne duruma bağlı mecburiyetler (Milgram, 1974) ne de aşağılık eğilimler (Gillespie, 1971), insa-

nın kötü niyetli oluşuyla ilgili tamamen uygun bir açıklamasını getirmez. Sosyal bilişsel kuramda, hem sosyo-yapısal hem de kişisel etkenler, acımasız eylemlerin icrasında bütünleşik bir nedensel yapı içinde bir birinden bağımsız bir şekilde çalışırlar. Sıra dışı kötü niyetlilik biçimleri tipik olarak kişisel, davranışsal ve çevresel etkilerin az bulunur etkileşiminin bir ürünüdür. Kötü niyetliliğin sıra dışı biçimleri, genellikle kişisel, davranışsal ve çevresel etkilerin eşsiz bir karşılıklı etkileşiminin ürünüdür.

Sonuç

İnsan refahına yönelik kitlesel tehditler, temelde frenlenmemiş itki edimlerinden daha çok kasıtlı ilke edimlerinden kaynaklanır. C.P. Snow'un öngörülü sözcükleriyle: "isyan namına işlenenden daha fazla suç itaat namına işlenmiştir." Yıkıcılığa ideolojik başvuru, en büyük toplumsal endişedir, fakat ne tuhaftır ki insanların birbirlerine karşı merhametsiz eylemlerinin psikolojik tahlilinde çoğunlukla görmezden gelinir. Ahlâkî kontrolü bağlantısız kılmanın çok sayıda psikolojik hilesi göz önünde bulundurulursa, toplumlar insan vahşetini önlemek için bireylere tam olarak güvenemez. Uygar yaşam, insanî kişisel yasalara ilaveten istismarcı ve yıkıcı amaçlarla gücün kötüye kullanılması karşısında etkili toplumsal önlemleri gerektirir.

Kurumsal sistemler ve iletişim sistemleri üzerinde sıkı kontrol uygulayan tek parça sosyo politik sistemler, farklı bakış açılarını, farklı çıkarları ve endişeleri temsil eden çoğulcu sistemlerin yapabileceğinden daha fazla ahlâkî bağlantıyı kesme gücüne sahip olabilir. Siyasi çeşitlilik ve ayrılığın kurumsal olarak korunması, kuşkulu ahlâkî başvurulara meydan okumalara izin verir. Ahlâkî iddialara yönelik sağlıklı kuşkuculuk, acımasız amaçlar için ahlâkîliğin istismar edilmesini ayrıca kontrol eder. Kitle iletişim araçlarına halkın kısıtlı erişimi, zararlı toplumsal politikalar ve uygulamalar üzerinde karşılıklı etkileşimin en temel engeli olmuştur. Gelişen telekomünikasyon teknolojileri, sosyo politik etkinin tarzını dönüştürmektedir. (Bandura, 1997). İnternet sayesinde etkileşimli iletişim, toplumsal kaygı sorunlarıyla ilgili zaman, yer ve ulusal sınırları aşan katılımcı tartışmalara geniş imkânlar sağlamaktadır. İnternet yoluyla-

la, zararlı toplumsal politikalara karşı kolektif etkinin harekete geçirilmesi, süratli, geniş-erişimli ve teknelci toplumsal kontrolden özgür kılınabilir. Fakat İnternet iki tarafı da keskin bir alettir. İnternetteki bağımsız yazarlar, elbette bu süzgeçten geçirilmemiş ve dizginsiz siyasi forumu insanî olanlar yanında zararlı toplumsal uygulamaları harekete geçirmek için destekleyebilirler.

Bazı değişim gayretleri, üst düzey yetkilileri, yönettikleri zararlı politikalardan ötürü sorumlu hissetmekten koruyan kurumsala uygulamalara yönlendirilmelidir. Acımasız davranışları arındırıcı dil içinde gizleyen söylemler örtmece kılıflarından çıkarılması gerekir. Ahlâkî salınmışlığın bir kısmı, politik amaçlardan ziyade kâr amacı güder. İnsana zararlı etkilere sahip ortak uygulamalar, görüntülenmeli, olumsuz yaptırımlara maruz bırakılmalı ve onları değiştirmek için gerekli kamusal desteği sağlamak için geniş oranda halka duyurulmalıdır. İnsanlık dışı uygulamaların kurumsal, örgütsel ya da bireysel oluşuna bakmaksızın, insanların davranışlarından insanlığı atmaları zorlaştırılmalıdır.

Kaynakça

- Andrus, B. C. (1969). The infamous of Nuremberg. London: Fravin.
- Bandura, A. (1973). Aggression: A social learning analysis. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1991). "Social cognitive theory of moral thought and action". In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz; (Eds.), Handbook of moral behavior and development: Theory, research and applications (Vol. 1, pp. 71-129). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Bandura, A. (1992). "Social cognitive theory of social referencing". In S. Feinman (Ed.), Social referencing and the social construction of reality in infancy (pp. 175-208). New York: Plenum.
- Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: Freeman.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., & Pastorelli, C. (1996). "Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency". Journal of Personality and Social Psychology, 71, 364-374.
- Bandura, A., Underwood, B., & Fromson, M. E. (1975). "Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims". Journal of Research in Personality, 9, 253-269.
- Bernard, V., Ottenberg, P., & Redl, F. (1965). "Dehumanization: A composite psychological defense in relation to modern war". In M. Schwebel (Ed.),

- Behavioral science and human survival (pp. 64-82). Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
- Bollinger, D. (1982). Language: The loaded weapon. London: Longman.
- Burt, M. R. (1980). "Cultural myths and support for rape". *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 217-230.
- Burus, T. R., & Dietz, T. (in press). "Human agency and evolutionary processes: Institutional dynamics and social revolution". In B. Wittrock (Ed.), *Agency in social theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Butterfield, M. (1999, February 14). "To rejuvenate gun sales, critics say, industry started making more powerful pistols". *New York Times: International*, p. 16.
- "CBS reportedly paid 2 fugitives". (1983, September 22). *San Francisco Chronicle*.
- Cohen, D., & Nisbett, R. E. (1994). "Self-protection and the culture of honor: Explaining Southern violence". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 551-567.
- Dedman, B. (1998, March 3). "Executive says he's uncertain about tobacco harm". *The New York Times*, p. A16.
- Diaz, T. (1999). *Making a killing: The business of guns in America*. New York: New Press.
- Diener, E. (1977). "Deindividuation: Causes and consequences". *Social Behavior and Personality*, 5, 143-156.
- Diener, E., Dineen, J., Endresen, K., Beaman, A. L., & Fraser, S. C. (1975). "Effects of altered responsibility, cognitive set, and modeling on physical aggression and deindividuation". *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, 328-337.
- Drew, C. (1998, December 23). "RJR subsidiary pleads guilty to smuggling". *The New York Times*, p. A1.
- Elliott, D. S., & Rhinehart, M. (1995). *Moral disengagement, delinquent peers and delinquent behavior*. Unpublished manuscript, University of Colorado, Institute of Behavioral Science.
- Gabor, T. (1994). *Everybody does it: Crime by the public*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Gambino, R. (1973, November/December). "Watergate lingo: A language of non-responsibility". *Freedom at Issue*, 22, 7-9, 15-17.
- Gibson, J. T., & Haritos-Fatouros, M. (1986, November). "The education of a torturer". *Psychology Today*, 50-58.
- Gillespie, W. H. (1971). "Aggression and instinct theory". *International Journal of Psycho-analysis*, 52, 155-160.
- Gilovich, T. (1981). "Seeing the past in the present: The effect of associations to familiar events on judgments and decisions". *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 797-808.
- Goldhagen, D. J. (1996). *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the holocaust*. New York: Knopf.

- Hallie, P. P. (1971). "Justification and rebellion". In N. Sanford & C. Comstock (Eds.), *Sanctions for evil* (pp. 247-263). San Francisco: Jossey-Bass.
- Haney, C. (1997). "Violence and the capital jury: Mechanisms of moral disengagement and the impulse to condemn to death". *Stanford Law Review*, 49, 1447-1486.
- Haney, C., Banks W. C., & Zimbardo, P. G. (1973). "Interpersonal dynamics in a simulated prison". *International Journal of Criminology & Penology*, 1, 69-97.
- Ivie, R. L. (1980). "Images of savagery in American justifications for war". *Communication Monographs*, 47, 270-294.
- Keen, S. (1986). *Faces of the enemy*. New York: Harper & Row.
- Kelman, H. C. (1973). "Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers". *Journal of Social Issues*, 29, 25-61.
- Kelman, H. C., & Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kilham, W., & Mann, L. (1974). "Level of destructive obedience as a function of transmitter and executant roles in the Milgram obedience paradigm". *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 696-702.
- Kipnis, D. (1974). "The powerholders". In J. T. Tedeschi (Ed.), *Perspectives on socialpower* (pp. 82-122). Chicago: Aldine.
- Kramer, M. (1990). "The moral logic of Hizballah". In W. Reich (Ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp. 131-157). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Kwak, K., & Bandura, A. (1998). Role of perceived self-efficacy and moral disengagement in antisocial conduct. Unpublished manuscript, Osan College, Seoul, South Korea.
- Lerner, M. J., & Miller, D. T. (1978). "Just world research and the attribution process: Looking back and ahead". *Psychological Bulletin*, 85, 1030-1051.
- Levi, P. (1987). *The drowned and the saved*. New York: Summit.
- Lynch, B. S., & Bonnie, R. J. (Eds.). (1994). *Growing up tobacco free: Preventing nicotine addiction in children and youths*. Washington, DC: National Academy Press.
- March, J. G. (1982). "Theories of choice and making decisions". *Transaction: Social Science and Modern Society*, 20, 29-39.
- Marine, C. (1990, March). "Death's doorman". *San Francisco Examiner*, p. B5.
- McAlister, A. L., Ama, E., Barroro, C., Peters, R. J., & Kelder, S. (1999). Promoting tolerance and moral engagement through peer modeling. Unpublished manuscript, University of Texas Health Science Center, Houston.
- McGinnis, J. M., & Foege, W. H. (1993). "Actual causes of death in the United States". *Journal of the American Medical Association*, 270, 2207-2212.

- McHugo, G. J., Smith, C. A., & Lanzetta, J. T. (1982). "The structure of self-reports of emotional responses to film segments". *Motivation and Emotion*, 6, 365-385.
- Meier, B. (1998a, February 23). "Cigarette maker manipulated nicotine, its records suggest". *The New York Times*, pp. 1, A16.
- Meier, B. (1998b, January 15). "Files of R. J. Reynolds tobacco show effort on youths". *The New York Times*, p. A10.
- Meier, B. (1998c, January 8). "U.S. brings its first charges in the tobacco investigation". *The New York Times*, p. A17.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. New York: Harper & Row.
- Nisbett, R., & Ross, L. (1980). *Human inference: Strategies and shortcomings of social judgment*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Oliner, S. P., & Oliner, P. M. (1988). *The altruistic personality*. New York: Free Press.
- Public Citizen Health Research Group. (1993). "The influence of tobacco money on the U.S. Congress". *Health Letter*, 9(11), 1-7.
- Rapoport, D. C., & Alexander, Y. (Eds.). (1982). *The morality of terrorism: Religious and secular justification*. Elmsford, NY: Pergamon.
- Reich, W. (Ed.). (1990). *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Rorty, A. O. (1993). "What it takes to be good". In G. Noam & T. E. Wren (Eds.), *The moral self* (pp. 28-55). Cambridge, MA: MIT Press.
- Sanday, P. R. (1997). "The socio-cultural context of rape: A cross-cultural study". In L. L. O'Toole & J. R. Schiffman (Eds.), *Gender violence: Interdisciplinary perspectives* (pp. 52-66). New York: New York University Press.
- Skeyhill, T. (Ed.). (1928). *Sergeant York: His own life story and war diary*. Garden City, NY: Doubleday, Doran.
- Sprinzak, E. (1986, September). *Fundamentalism, terrorism, and democracy: The case of the Gush Emunim underground*. Paper presented at the Woodrow Wilson Center, Washington, DC.
- Sprinzak, E. (1990). "The psychopolitical formation of extememe left terrorism in a democracy: The case of the Weathermen". In W. Reich (Ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp. 65-85). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Stein, A. (1988). *Quiet heroes*. Toronto, Canada: Lester & Orpen Dennys.
- Thomas, A. (1982). *Frank Terpil: Confessions of a dangerous man* [Film]. (Available from Studio Film & Tape, Inc., New York)
- Tilker, H. A. (1970). "Socially responsible behavior as a function of observer responsibility and victim feedback". *Journal of Personality and Social Psychology*, 14, 95-100.
- Zganjar, L. (1998, March 5). "Forgotten hero of Mai Lai to be honored after 30 years". *San Francisco Chronicle*, p. A9.

Zimbardo, P. G. (1995). "The psychology of evil: A situationist perspective on recruiting good people to engage in anti-social acts". *Research in Social Psychology*, 11, 125-133.